DOČASNÉ VÍTĚZSTVÍ LATINY V LITERÁRNÍM ŽIVOTĚ A PRVNÍ STOPY LITERÁRNÍHO UŽITÍ ČEŠTINY

(Od počátku 12. století do poloviny 13. století)

Ve 12. století byly v podstatě zlikvidovány zbytky pohanství a nastalo období vyhraněného feudalismu. Na počátku tohoto období se octl český stát v krizi. Země byla zmítána boji Přemyslovců a jejich družin. Z toho těžil německý panovník, který si dokonce osoboval nárok na to, aby se nový kníže mohl ujmout vlády jen s jeho předchozím souhlasem. V polovině dvacátých let se sice knížecí moc upevnila za Soběslava I. (1125—1140), ale feudální roztříštěnost se nepodařilo odstranit a němečtí panovníci z ní po Soběslavovi nadále kořistili. Soběslavův nástupce Vladislav II. (1140—1172) se za této situace přiklonil k císaři Fridrichu I. Barbarossovi a dovedl na něm získat za pomoc v Itálii dědičný královský titul (1158). Po jeho abdikaci však Barbarossa ani dále neustával politicky těžit z rozporů v Čechách a oslaboval tím moc českého státu. Období rozbrojů se skončilo teprve nastoupením Přemysla I. (1197 až 1230), který položil základy k zcentralisované feudální monarchii.

*

Za tehdejší politické a kulturní situace mohlo se u nás dařit jenom literatuře latinské, která opanovala pole a byla úplně v rukou duchovenstva. Odrážejí se v ní však i zájmy světských feudálů, v podstatě souběžné se zájmy kléru. Přitom se proti staršímu období toto latinské písemnictví obohatilo o nové druhy (historie, drama).

Ze všech oborů naší latinsky psané literatury v období raného feudalismu nejvíce vyspělo a vyniklo a také pro další pokolení trvalou cenu si podrželo dějepisectví, a to nejen jako pramen poučení o minulosti, nýbrž i pro své hodnoty slovesné. Po prvých náběžích v legendách, v nekrologiích[1], z nichž pro jazykozpyt je nejcennější Podlažický nekrolog (součást proslulého kodexu Liber Gigas[2] z 1. třetiny 13. století), a v análech (jaké např. předpokládáme

[1] *Nekrologium* je v nejstarších dobách zpravidla pouhý záznam jmen zemřelých členů nebo dobrodinců kláštera anebo kapituly, a to k příslušnému úmrtnímu dni v kalendářích doprovázejících bohoslužebné knihy. Tyto záznamy měly připomínat, na koho se mělo pamatovat při mši a modlitbách. Také naše nejstarší nekrologia (např. nekrolog *Opatovický*, *Břevnovský*, *Olomoucký* — vesměs z 12. století) se většinou spokojovala jen prostým záznamem jména a úmrtním dnem, takže nemají větší literární význam.

[2] To je Kniha gigant, obr. Byla tak nazvána pro své obrovské rozměry. Později se dostala do proslulých sbírek císaře Rudolfa II. na Pražském hradě a stala se válečnou kořistí Švédů za třicetileté války. Nyní je majetkem Královské knihovny ve Stockholmu. Kromě opisu Starého a Nového zákona ve znění latinském a jiných latinských spisů obsahuje tento kodex také jeden opis Kosmovy kroniky.

pro katedrální kostel sv. Víta v Praze), poznamenávajících již obšírněji, co se pokládalo za pamětihodné, vyrostl zdánlivě náhle, bez předchozí přípravy, dějepisec Kosmas (1045—1125). Kosmova proslulá *Chronica Boëmorum* (Česká kronika) první podala záměrné a systematické zpracování celých českých dějin od nejstarších mythických dob až do roku 1125. Kosmas psal ovšem z hlediska své společenské vrstvy, ale zaznamenal i lidové pověsti. Jeho kronika je pro naše dějepisectví a písemnictví dílo epochálního významu. Daleko přerostla české prostředí a stala se součástí i chloubou středověkého písemnictví světového. K tomu přispělo i veliké vypravěčské umění Kosmovo.

Nelze se proto divit, že Kosmovo dílo vybízelo k následování, že našlo řadu pokračovatelů, zejména ve 12. století, které lze pro čilý dějepisecký zájem charakterisovat jako věk dějepisectví. Skoro by bylo možno mluvit o Kosmově dějepisecké škole; dílo Kosmovo nebylo však nikým v starší době předstiženo.

Jako první navázal na Kosmovu kroniku tak řečený Kanovník vyšehradský, jménem a životními osudy blíže neznámý. Ujímal se vlastně přímo Kosmova literárního odkazu tím, že navázal tam, kde Kosmas přestal, i tím, že se snažil vypravovat širokým epickým způsobem Kosmovým, ale latinou mnohem prostší. Zaznamenával příběhy z let 1126 až 1142, většinou tak, jak se dály a jak byl jejich pamětníkem. Je spolehlivým zpravodajem, ačkoliv jako člen vyšehradské kapituly stranil jejím dobrodincům, zejména jejímu zakladateli králi Vratislavovi II. a knížeti Soběslavovi I. Oslava vlády Soběslavovy je v jeho kronice spojena s tendencí protiněmeckou, leckde nespravedlivou, v duchu feudálního patriotismu. V tom se mu později nejvíce přiblížila veršovaná kronika tak řečeného Dalimila (z roku 1314); není vyloučeno, že její skladatel leccos z tohoto letopisu převzal.

Vedle vlastenectví charakterisuje Kanovníka vyšehradského také zvláštní zájem o přírodní úkazy a úcta k českým světcům, zejména k sv. Václavu, jemuž přičítá hlavní zásluhu o česká vítězství nad Němci (např. v památné bitvě u Chlumce roku 1126) a jehož pokládá za otce českého národa a Čechy za jeho rodinu („familia sancti Venceslai") zcela v duchu státoprávních názorů feudálních, že stát je majetkem vládnoucí dynastie.

V sedmdesátých letech 12. století doplnil Kosmovu kroniku druhý z tak zvaných prvních pokračovatelů Kosmových, neznámý Mnich sázavský, který při opisování kroniky Kosmovy v ní pohřešil zmínky o životě sv. Prokopa a o původu i dalších osudech Sázavského kláštera, a proto ji doplnil hotovými prameny (kronikou „O původu Sázavského kláštera" s Menším životem sv. Prokopa) i vlastními zkušenostmi. Zejména cenné jsou jeho vložky, kde vypravuje o založení Sázavského kláštera, o jeho slovanském období, o němž Kosmas tendenčně pomlčel, a o jeho pozdějších osudech až po nastoupení opata Reginharda roku 1162. Sázavský letopisec byl sice kněz latinského ritu, ale Čech, který dovedl příznivě a spravedlivě zhodnotit slovanskou liturgii a slo-

vanské období kláštera a který rázně protestoval proti německé rozpínavosti, ohrožující soudržnost českého státu. Kde se rozepsal do šíře a opustil suchost analistických záznamů, bývá vypravěčem poutavým, i když nedosahuje stylistického a vypravěčského umění Kosmova.

Z mladších dějepisců se Kosmovi vypravěčskou pohotovostí a stylistickým úsilím snad nejvíce přiblížil VINCENTIUS. Byl rodem Čech a pro své nadání a nevšední vzdělání stal se kanovníkem a notářem svatovítské kapituly a kaplanem učeného biskupa Daniela I. (1148—1167). S ním a s králem Vladislavem se zúčastnil slavného válečného tažení proti Milánským roku 1158. Osvědčil se jako diplomat, a proto doprovázel biskupa Daniela i na jeho jiných cestách, také na poslední italské, za níž Daniel roku 1167 zemřel. Po návratu do Čech začal Vincentius počátkem sedmdesátých let, pravděpodobně po nějakých dřívějších přípravných pracích, spisovat kroniku vlády krále Vladislava II. Jemu a královně Juditě (Jitce) věnoval dílo úvodními vzletnými přípisy. Ale smrt mu zabránila dílo dokončit. Proto je známe kusé, v prvé nehotové redakci. Druhá, konečná redakce by možná byla z díla odstranila některé omyly v chronologii, poklesky paměti, nespolehlivá tvrzení přejímaná z druhé ruky. Avšak i přes tyto vady je práce Vincentiova vynikajícím dílem historickým a slovesným, pro události z let 1158 až 1167 předním pramenem nejen pro dějiny české, nýbrž i italské. Zajímá také hojnými osobními vzpomínkami, takže někde nabývá letopis Vincentiův povahy skoro memoárové a zvláštní ceny také tím, že si Vincentius všímá i poměrů a projevů kulturních, a to jak českých, tak cizích. Vincentius je vypravěč širokého slohu, epik vycvičený na dílech antického dějepisectví, na Kosmovi a současné historiografii domácí i cizí. Jako notář si osvojil obratný sloh, který nezůstal nedotčen ani studiem příruček stylistické a rétorické teorie i praxe, jakými byly rozličné formuláře a „artes dictandi" (to je učebnice umění skládat listy a básnit).

Vincentiův pokračovatel premonstrát JARLOCH (Gerlach, Gerlacus; 1165 až kolem 1230), opat kláštera v Milevsku, z jehož díla se nám dochovala jenom část končící se rokem 1198, neměl už ani té průpravy, ani toho rozhledu a ani těch spisovatelských a duševních schopností jako Vincentius, inspirátor jeho literární práce. Přistupoval k ní už v zralém věku a po předchozích svědomitých přípravách. Nad Kosmu i nad Vincentia vyniká sice nestranností (nezamlčuje ani chyby vlastních ani klášterních přátel a příznivců), ale chybí mu literární nadání, které povyšuje dílo Kosmovo a Vincentiovo zároveň na díla umění slovesného. Jestliže byl Jarloch původem porýnský Němec, jak se domnívají někteří badatelé, bylo by jeho dílo i počeštěné jméno dokladem síly české národnosti a českého národnostního cítění, podloženého úspěchy hospodářskými, politickými i kulturními, a také dokladem rostoucího významu české inteligence, k níž se Jarloch hlásí, aspoň ve smyslu teritoriálním.

Starší analistické metody svou technikou i suchou mluvou připomínají

klášterní *Letopisy hradišťsko-opatovické*, sahající k roku 1163. Pro jedinečnost zachovaných zpráv jsou důležitým pramenem historickým.

Podobným pramenem jsou i památky právnické. O staré zvykové právo, pokud je bylo možno smířit s křesťanskou naukou a feudalismem, opírala se Statuta ducis Ottonis (tak zvaná *Konrádova práva*), která vydal roku 1189 při svém nastoupení Konrád Otta. Jsou cenná i pro jazykozpyt, poněvadž se v nich uvádějí česky některé starobylé výrazy a právní pojmy domácího zvykového práva.

Studiu práva, zejména církevního (kanonického), věnovala největší pozornost církev na svých učilištích. Naši církevní hodnostáři bývali zpravidla dobrými znalci práva, jako např. pražský biskup Daniel I. († 1167), který seznamoval Čechy s epochálním dílem církevního práva Decreta Gratiani (Nařízení Graciánova), nebo olomoucký biskup Jindřich Zdík († 1150). Významným pramenem pro studium českého kanonického práva je také Opatovický homiliář, který v závěrečné části zaznamenává rozličné právní předpisy důležité zejména pro zpovědní praxi. Je to však nesoustavný výbor pořízený podle rozmanitých cizích právních pomůcek.

Duchovní, ovládající dokonale písmo i latinu, byli zpravidla také vedoucími i podřízenými úředníky, tajemníky, písaři (notáři) panovnických i biskupských kanceláří, které vydávaly hojné listiny veřejné i soukromé povahy. Kromě významu historického a politického, právního, sociálního a kulturního mají naše staré listiny, přestože jsou až do sedmdesátých let 14. století latinské, velký význam jazykozpytný pro svá hojná bohemika[3]. Poněvadž tyto staré listiny usilují také o vyjádření myšlenek formou jazykově dokonalou a nejednou se řídí i složitými pravidly listinného stylu, lze je hodnotit i jako projevy literární.

Stálý vzestup hospodářské, politické a kulturní moci církve projevuje se také v těch literárních projevech, které sloužily přímo jejím kultickým účelům. Sem patřily v první řadě legendy. Nejen že vznikaly legendy o sv. Václavu a Prokopu (o nichž již byla řeč), ale pozornost byla věnována i sv. Vojtěchu, mimo jehož osobnost přecházelo české písemnictví dlouho nevšímavě. Teprve na rozhraní 11. a 12. století dostalo se mu literární oslavy v legendě zvané nejčastěji *Versus de passione sancti Adalberti* (Verše o utrpení sv. Vojtěcha). Tyto Versus, skládané v leoninských hexametrech (to je hexametrech s vnitřními rýmy), jsou básnickou parafrází legendy římského mnicha Jana Canaparia († 1004). Jejich autorem byl neznámý český kněz značného rétorického vzdělání, který hojně užívá rozmanitých rétorických prostředků a figur a někdy také vzpomínek a ohlasů z četby klasických římských autorů. Pro svou učenost

[3] Termínem *bohemikum* (množ. čís. bohemika) se z hlediska filologického označují česká slova v latinských nebo jiných cizojazyčných textech, např. jména vlastní (osobní i místní), výrazy právní (např. názvy rozličných poplatků), hospodářské apod.

i stylistickou pohotovost a pro nějaké shody s Kosmovou kronikou býval skladatel Versus hledán v kronikáři Kosmovi, avšak rozdíly a rozpory mezi Versus a kronikou Kosmovou v údajích věcných i ve výstavbě leoninských hexametrů popírají tuto domněnku.

Vedle legend byly pěstovány rozličné výtvory hymnografické[4], určené pro breviáře a misály, tedy pro samé kněze. V souhlasu s celým tehdejším společenským vývojem byly tyto skladby, stále usilující také o větší formální dokonalost, zasvěceny většinou oslavě domácích světců, především Václava, jehož kult nebyl ovšem jenom záležitostí církevní, nýbrž také státní, záležitostí přemyslovské dynastie, neboť sloužil posílení její moci doma i v zahraniční politice a zároveň i upevňování feudálního řádu.

Poměrně dosti brzy, najisto už ve 12. století, objevuje se u nás v církevních hodinkách pro Boží hod velikonoční liturgická slavnost (officium), která se stala zárodkem našeho středověkého dramatu. Náš dramatický obřad byl zaznamenán už na konci 12. nebo na samém počátku 13. století v jednom breviáři benediktinek u sv. Jiří na Hradčanech s označením Ordo ad visitandum sepulchrum (Řád, návod pro navštívení božího hrobu). Předvádí se v něm zcela stručně, jak tři Marie — Marie Jakubova, Marie Salome a Marie Magdaléna — hledají v hrobě Krista, aby pomazaly jeho tělo drahými mastmi, ale anděl jim zvěstuje, že Kristus vstal z mrtvých; dále se předvádí, jak se Kristus v podobě zahradníka zjevil Maří Magdaléně a jak se apoštolové Petr a Jan sami přesvědčili o Kristově vzkříšení. Toto *Svatojiřské officium* představuje už vyspělé stadium, jak se u nás vyvinulo samostatnou úpravou obřadu, který byl k nám přenesen ze západu. — Z církevních obřadů se vyvinulo středověké drama vůbec, nejen u nás, a to nezávisle na dramatě antickém. Poněvadž ve svých počátcích byla to náboženská slavnost (obřad), měla přísný liturgický ráz i nápěv a byla výsadou duchovních osob. Vyvinula se asi rozvíjením zpívaných tropů[5] přenesených z mešního obřadu do církevních hodinek, a to tropů, které formou otázek a odpovědí nabývaly dramatického rázu, až z nich vyrostl liturgický dramaticky předváděný obřad, tak zvaná Visitatio sepulchri (Navštívení hrobu), z něhož se pak novými úpravami a přídavky vyvinuly skutečné samostatné hry.

Ve vývoji velikonočních officií, která jsou starší nežli vánoční, rozeznáváme čtyři hlavní stadia. Východiskem bylo evangelium Markovo (16, 1—17), podle něhož byla vytvořena pří-

[4] *Hymnografie* je skládání hymnů (lyrických duchovních písní).

[5] *Tropus* je označení pro zvláštní druh zpívaných liturgických textů. Tropy zpravidla vznikaly tím, že se pod ustálené rozvité (koloraturní) nápěvy mešních liturgických zpěvů (nejčastěji introitu, Kyrie, Gloria, Sanctus, Benedictus, Agnus a Ite missa est) vkládala vhodná slova, kterými se tyto zpěvy myšlenkově rozšiřovaly a doplňovaly, jaksi blíže vysvětlovaly. Např. takto: Kyrie — fons bonitatis, a quo cuncta bona procedunt — eleison (Hospodine — studnice dobroty, z níž pochází všechno dobré — smiluj se nad námi). Tak vlastně vznikaly jakési parafráze církevních zpěvů, nové písně. V tomto směru a duchu byly také skládány zcela samostatné skladby, které se už nevázaly na hotové chorální melodie.

hrobní scéna, jak tři Marie hledají v hrobě Krista a dovídají se od anděla, že vstal z mrtvých. Tato scéna byla rozšířena podle evangelia Janova (20, 1—10) o apoštolský výjev, jak se Petr a Jan jdou přesvědčit, zdali Kristus vskutku vstal z mrtvých. Podle téhož evangelia (20, 11—18) byla ještě přidána scéna, jak se Kristus zjevil Maří Magdaléně. Vývoj byl pak dovršen přibásněním nebiblického výjevu s mastičkářem, u něhož Marie před svou cestou nakupují drahé masti.

Officium Visitatio sepulchri se stalo majetkem všech národů, které se hlásily k římské liturgii. Svatojiřské officium má mezi těmito officii zvláštní cenu pro svou originalitu i pro scénické a režijní poznámky. I když vedle něho existovaly jiné verse a úpravy, provozovalo se ještě na počátku 14. století v klášteře u sv. Jiří, který byl významným kulturním ohniskem a zároveň místem, kde se pěstovaly tyto dramatické liturgické slavnosti.

Písemnictví, o němž jsme dosud mluvili, se ovšem pro svou latinu mohlo obracet jenom k vzdělancům, hlavně k duchovenstvu. Na ostatní vrstvy obyvatelstva, neznalého písma, k němuž náleželi většinou také příslušníci vládnoucí třídy panské i některé nižší vrstvy duchovních, bylo však nutno působit jinými prostředky nežli psanými literárními projevy, a to nejrozličnějšími formami misijní činnosti, náboženskou výukou (katechesí) a především kázáními. Právě kazatelství (homiletika) se dobře hodilo k ideologické podpoře feudálních vztahů, a aby mohlo mít co největší ohlas, rádo si vybíralo za předmět svých úvah příběhy nebo episody ze života českých světců. Lidu se ovšem kázalo česky, duchovním latinsky a latinsky se také kázání zaznamenávala. Je tedy pravděpodobné, že některé z děl české homiletiky, zachované v latinské podobě, bylo prosloveno také česky.

K nejpůvabnějším, k nejbásničtějším i k nejoblíbenějším homiliím našeho středověku náleží latinské kázání *Factum est* (Stalo se). Je to chvalořeč (panegyrik) na sv. Ludmilu, proslovená o dni jejího úmrtí nad jejím hrobem v chrámě sv. Jiří na Hradčanech. Východiskem byla kazateli svatoludmilská legenda a na jejím pozadí rozpřádal své výklady a svá lyrická rozjímání a citové apostrofy, do nichž zaznívají ohlasy svatoludmilského breviářového officia. Tón kázání je obranný i oslavný, kázání chce propagovat kult světice v českém národě. Kněz, který toto kázání skládal asi na rozmezí století 11. a 12., měl výborné vzdělání theologické i řečnické.

Prostá sice, avšak přitom nikoliv stylisticky primitivní ani komposičně bezradná, jsou kázání o sv. Václavu a Vojtěchu, nepochybně naše domácí výtvory, zaznamenané v *Opatovickém homiliáři*. Tento homiliář, který si pro svou potřebu pořídil nějaký český duchovní, snad přímo některý pražský biskup anebo některý klášter v polovině 12. století, svědčí o dobrém vkusu pořadatelů i o slušné úrovni naší homiletiky 11. a 12. století. Je to významná snůška 133 kázání, většinou výběr z osvědčených cizích homiletiků a projevů, které náležı k trvalému repertoáru středověkého kazatelství.

Vynikajícími kazateli, které můžeme aspoň zčásti poznat z jejich zachovaných děl, byli olomoučtí biskupové Čech Jindřich Zdík († 1150) a Robert († po 1240), Angličan u nás zdomácnělý. Jindřich Zdík, patrně syn kronikáře Kosmy, byl muž světového rozhledu a velkých plánů a podniků (založil např. Strahovský klášter roku 1139), byl osobním přítelem papežů a vlivného theologa i politika Bernarda z Clairvaux (1090—1153) a horlivý stoupenec reformních snah, které měly upevnit moc církve a nadřadit ji státu. Jak v homiliáři Zdíkově, který je většinou výběrem ze soudobých cizích homiletiků, tak zejména v Robertových výkladech *Super epistolas* (tj. na epištoly[6]) pronikají vlivy scholastického myšlení[7]. Robert napsal ještě jiná významná theologická díla, kromě příruček pro zpovědníky zejména *Compilatio super Cantica canticorum* (Kompilace o Písni písní), výklad biblické starozákonní Velepísně v obvyklém středověkém pojetí této starožidovské milostné a svatební lyriky jako alegorie Krista a církve.

*

Nositelem slovesnosti vytvářené českým jazykem byl lid, který žil stranou bohatě rozvinuté knižní vzdělanosti. Už pro neznalost jazyka nemohl být přímým účastníkem literatury psané latinsky. Přijímal z ní a zároveň si často po svém upravoval a přetvářel jenom to, co mu zprostředkoval kazatel nebo kněz ve svých výkladech.

Lid si však i nadále vytvářel svou osobitou ústní slovesnost, která rozvíjela, doplňovala a přetvářela témata i formy staré pohanské ústní slovesnosti. Vzdělanci, jimiž byli hlavně duchovní, tuto lidovou kulturu přehlíželi a potírali, neboť se v mnohém rozcházela s oficiální ideologií jimi hlásanou, a proto se nám písemně dochovaly jenom skrovné doklady zvyků, bájí, pověstí, písní a podobných výtvorů, a to kromě zpráv Kosmových většinou až ve velmi pozdních zápisech.

Šiřiteli projevů umělejší slovesnosti literární i prostší slovesnosti ústní byli tak zvaní joculatores neboli žakéři, žertéři, na Slovensku zvaní igrici. Byli to lidoví pěvci, hudebníci a recitátoři z povolání, kteří svým uměním obveselovali za odměnu především knížecí a královský dvůr, panstvo na hradech a později i bohaté měšťanstvo, ale z nedostatku lepšího výdělku též venkovský lid. Zpívali a přednášeli asi většinou český repertoár, byli tedy také pěstiteli a uchovateli české ústní slovesnosti. Z pramenů je máme dosvědčeny teprve z doby Kosmovy, takže nevíme, zdali snad nenavazují na nějakou

[6] *Epištoly* jsou součástí biblických novozákonních knih. Buď pocházejí od některých apoštolů (především Pavla), anebo jsou jim připisovány. Jsou to skutečné listy (odtud název epištola podle latinského názvu pro list, epistula) anebo náboženské traktáty ve formě dopisu. Církev zařadila do své bohoslužby vedle čtení evangelií také čtení epištol, a to rovněž jejich vybraných částí podle určitého systému.

[7] O *scholastice* srov. dále na str. 87.

starší tradici domácích lidových pěvců. Někteří z těchto jokulátorů se těšili přízni panovnického dvora, jako např. Dobřata, oblíbenec knížete Vladislava I. (1109—1125), nebo Kojata, oblíbenec knížete Soběslava II. (1173—1178). Tehdy patrně ještě nebyli nemajetnou vrstvou jako později, když sklesli na opovrženou kastu potulných kejklířů a společenskou spodinu.

Jokulátoři se u nás udrželi až do husitských válek, ale ojediněle se vyskytnou ještě na počátku 16. století; podléhali ovšem změnám společenské situace — byli nejen na dvoře královském a biskupském, nýbrž i na venkově a jako sluhové placení městem Prahou, všude se jistě přizpůsobujíce požadavkům svého publika nebo pána. Žádná ze skrovných zmínek o českých jokulátorech však neprozrazuje, zdali prostě jenom přednášeli hotová díla, anebo též vytvářeli nová, tvořivě básnili.

Avšak lid nebylo možno stále literárně přezírat. Jako si jeho ústní epická slovesnost vynutila pozornost Kosmovu, tak i jeho jazyka se chápali vzdělanci, začínali v něm literárně tvořit pro lid, a tím postupně formovat spisovnou češtinu. Byly to ovšem vesměs výtvory potřebné vládnoucí církevní a feudální ideologii: modlitby, překlady evangelií, žaltáře a jiných částí bible, a zejména kázání. Jako součást přípravy k nim i k ostatní katechetické a misionářské činnosti zaměřené k lidu vznikaly soukromé poznámky, totiž glosy, které si duchovní vpisovali do svých latinských pomůcek, např. do biblických slovníků (Mater Verborum — Matka slov), biblí, žaltářů, homiliářů (Opatovický homiliář) a podobných děl.

Svou starobylostí jsou tyto glosy cenným pramenem pro historickou mluvnici a pro jazykozpyt, literární povahy jsou však jenom výjimečně, jako např. glosy v Opatovickém homiliáři, záznamy kněží z 13. století, jež vyplynuly z jejich přípravy na česká kázání. Velikou stylistickou vyspělostí vyniká marginální *překlad několika „šípů" z Toulce sv. Bonaventury*[8] pořízený asi v sedmdesátých letech 13. století.

Starobylé jsou také *Olomoucké glosy* k proroku Jeremiáši (z prvé poloviny 13. století) s nejstaršími dialektickými doklady a *Vídeňské glosy Novákovy* z konce 13. století. Velikou pozornost novodobých badatelů soustřeďovaly na sebe glosy v oblíbeném středověkém biblickém slovníku zvaném *Mater Verborum*, a to v exempláři, který byl u nás opsán v první polovině 13. století. Teprve zevrubný rozbor odhalil, že jenom čtvrtina glos je pravá (z konce 12. až z konce 13. století), kdežto ostatní glosy, téměř 900, jsou padělky, kterými chtěl Václav Hanka zbytečně obohacovat naši dávnou kulturu o doklady staročeského bájesloví, hudby, výtvarného umění, slovesnosti, mluvnictví a vědy. Kulturního historika zase zajímají české *poznámky v zápisníku Alberta Bohema* († 1259), papežského agenta, který používal češtiny jako tajné řeči v cizím prostředí, a tak zvané *Svatojiřské přípisky* z konce 13. století, šťavnaté poznámky nějaké jeptišky o jejích známých mniších.

---

[8] Sv. Bonaventura (1221—1274), vlastně Jan z Fidanzy, františkánský mystik, scholastik, církevní učitel; vedle spisů scholastických těšila se ve středověku oblibě jeho sbírka aforismů („Šípů") hlavně z Písma, nazvaná *Pharetra* (Toulec).

První doklady systematického literárního užití češtiny nacházíme v překladech částí bible, evangelií a žaltáře. Překlady evangelií, které bylo nutno o nedělích a svátcích lidu na kázání číst (proto se také v staré češtině nazývají „čtenie") a vysvětlovat, byly dlouho více méně ústní slovesností, a protože se udržovaly ústní tradicí, nebylo je nutno zapisovat. Nejstarší jejich dochované texty jsou poměrně velmi pozdní. Staročeské žaltáře naproti tomu jsou dochovány staršími zápisy, už z konce 13. století. Jejich překlady, určené k soukromé neliturgické modlitbě, opíraly se o starobylé předlohy snad už z 11. století.

Nejstarší skupinu evangelistářů zastupují hlavně *Pražské zlomky musejní*, evangelistáře *Seitenstettenský* (nazvaný podle dolnorakouského kláštera), *Vídeňský*, *Rajhradský* a zlomek *Bočkův*; mladší zpracování představují evangelistáře *Čtenie zimnieho času* a *Čtenie kněže Benešovy* (Evangelia, která si pořídil kněz Beneš) a mladší, z 15. století, *Göttweigská evangelia* (zvaná podle dolnorakouského kláštera v Göttweigu). Z téhož věku jsou také evangelistáře *Pražský (neboli Třeboňský)* a *Olomoucký* (s epištolami), které kompilují znění nejstarší a mladší. Jiná skupina evangelistářů, pocházejících vesměs z 15. století (*Svatovítský*, *Pražský*, *Olomoucký*), převzala text z překladu celé bible druhé redakce[9]. Orální styl nejstarších evangelistářů dosvědčuje, že jde o texty tradované původně ústně.

Mezi nejstarší žaltáře náleží žaltář *Glosovaný* a *Musejní*. K téže recensi se hlásí, ale mladší jsou žaltáře *Brněnský* a *Wittenberský* (s meziřádkovým překladem) z první poloviny 14. století, *Poděbradský (neboli Olešnický)* z roku 1396 a *Olomoucký* z roku 1416. Nejstarší znění, jaké je ve Wittenberském žaltáři, bylo pojato také do *Leskovecké bible*, napsané asi v osmdesátých letech 14. století. Do biblických souborů bylo totiž většinou zařaďováno znění hotových žaltářů, zpracovaných nezávisle na novém vznikajícím překladu ostatních biblických knih. Znění mladší recense zachovaly žaltáře *Klementinský*, *Šafaříkův*, *Svatotomášský* a *Truhlářův*, vesměs ze 14. století, třetí recensi zachoval *Kapitulní* žaltář z doby okolo roku 1370, čtvrtou pak *Pasovský* žaltář z téže doby.

Nejvýznamnějším svědectvím oživeného zájmu vzdělanců o lid je naše druhá nejstarší duchovní píseň v jazyce národním, Svatý Václave, vévodo České země. Tradice založená písní Hospodine, pomiluj ny byla zřejmě pobídkou nějakému vzdělanému duchovnímu a dobrému hudebníku, aby ji složil česky. Kníže Václav je zde už pojat podle představ feudálního theologického myšlení jako mocný vojevůdce pozemských vojů i dvořan nebeského dvora, mocný přímluvce u boha, vítězný pomocník v bojích s nepřáteli těla i duše. Toto pojetí i vyspělejší slovesná a hudební forma datují píseň v její nejstarší tříslokové podobě (1. Svatý Václave, 2. Nebeskéť jest dvorstvo, 3. Pomoci tvé žádámy) asi do 12. století, kdy se v našich kronikách množí zprávy o zázračném zásahu sv. Václava ve válečných střetnutích s německými vetřelci

[9] Bádání o staročeské bibli rozlišuje nyní přesně termíny a pojmy redakce a recense. Termínu *redakce* užíváme tam, kde nešlo o úpravu celé bible, nýbrž jenom o jednotnou úpravu některých biblických knih. Naproti tomu termín *recense* nám označuje, že celá bible byla podrobena jednotné revisi nebo že celý překlad byl nově zpracován. Druhá redakce české bible souvisí se sílícím reformním hnutím v posledních desítiletích 14. století a se samými počátky husitského hnutí. Tato redakce opouští volnost prvotního překladu a snaží se jej sblížit s latinskou předlohou, ale nereviduje ještě text soustavně.

(jako např. v památné bitvě u Chlumce roku 1126), kdy se rozvíjejí pouti k světcovu hrobu a kdy také čeští vzdělanci a především přemyslovská dynastie hledají ve sv. Václavu oporu a záštitu pro svůj feudální patriotismus, odůvodňujíce svůj odpor k cizincům. Nejstarší zápis písně i zmínka o ní pocházejí z doby krátce po tom, když byla obdařena odpustky (1368), teprve od kronikáře Beneše Krabice z Weitmile z počátku sedmdesátých let 14. století. Ten ji už pokládá za skladbu starobylou. Stejně jako píseň Hospodine, pomiluj ny náleží k typu písní kyrieeleisonových, je však už vybudována uměleji: vyjadřuje se hypotaxí, užívá epiteta, rýmu i asonance a složité představy myšlenkové člení do strof, třebas ještě nepravidelně stavěných.

Také tato píseň požívala u našich předků veliké úcty. Vážil si jí např. Hus, zpívala se v Betlémské kapli; roku 1458 zdravil jí lid Jiřího z Poděbrad, zvoleného za krále. Byla jednou ze čtyř zlidovělých písní (vedle Hospodine, pomiluj ny, Buoh všemohúcí, Jezu Kriste, ščedrý kněže), které synoda z roku 1408 jedině dovolovala lidu zpívat v kostele. Snad už ve 13. století stala se písní válečnou, zaznívala v době husitských válek a kališničtí bojovníci psali si její verše na své pavézy. Tehdy k ní byly přibásněny nové dvě sloky a během 15. století dosáhla počtu devíti slok. Stala se protestem proti cizáctví, nerozlučným symbolem právní existence českého státu i v dobách národní poroby, jakou byla doba pobělohorského ponížení, kdy např. vlastenecký jesuita Bohuslav Balbín končil svou památnou latinskou obranu českého jazyka a národa veršem „Nedej zahynouti nám i budoucím!"

Podlažický nekrolog prozkoumal z jazykozpytného hlediska Josef Dobrovský za své cesty do Švédska a otiskl jej v Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur, 1818 (nové vydání Benjamina Jedličky, Dějiny české řeči a literatury, ve Spisech a projevech Jos. Dobrovského 7, 1936, str. 237n.). Úplněji jej vydal podle přepisu K. Klemminga Beda Dudík, Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte, 1852, str. 403n.; srov. též Václav Flajšhans, Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903, str. 51n. — Z hlediska historického rozebral Podlažický nekrolog Josef Plačka, Příspěvky k otázce Nekrologu Podlažického, LF 34, 1907. Umělecké stránce rukopisu Liber Gigas, v němž je Podlažický nekrolog zapsán, věnoval pozornost Antonín Friedl, Kodex Gigas, 1929.

Literatura týkající se ostatních nekrologů je v citovaných Nejstarších památkách Flajšhansových, str. 51n., a podrobněji u Čeňka Zíbrta, Bibliografie české historie 2, 1902, č. 2525n.

Letopisy Kanovníka vyšehradského, Mnicha sázavského, Vincentiův, Jarlochův a Hradišťsko-opatovické vydal Josef Emler, FRB II, 1874. Tuto edici doprovázejí překlady Václava Vladivoje Tomka, které pak vyšly samostatně 1882 v knize Kosmův letopis český s pokračováním kanovníka Vyšehradského a mnicha Sázavského. Tento překlad nahradil modernějším překladem Karel Hrdina, První pokračovatelé Kosmovi, 1950 (tam i bibliografie). Letopis Vincentiův a Jarlochův v novočeském překladu vydal František Heřmanský 1957 (tam i rozbor od Zdeňka Fialy a bibliografie). — O Hradišťsko-opatovických letopisech zevrubně pojednala Emanuela Nohejlová v monografii Příběhy kláštera Opatovického, 1925

(s podrobnou bibliografií). — Ke všem letopisům viz cenné vydavatelské poznámky, které k překladu Palackého Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber na příslušných místech připojil Jaroslav Charvát v 1. svazku Díla Františka Palackého, 1941.

Práva Konrádova otiskl Gustav Friedrich v edici Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II, 1912, č. 234 a 325.

O jiných právních památkách poučuje Emil Ott, Das Eindringen des kanonischen Rechts, seine Lehre und wissenschaftliche Pflege in Böhmen und Mähren während des Mittelalters, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 34, 1913; týž, Die rhetorica ecclesiastica, Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der K. Akademie der Wissenschaften in Wien 125, 1892, č. VIII.

Versus de passione sancti Adalberti vydal Josef Emler ve FRB I, 1873, spolu s jejich překladem od Josefa Truhláře. Nový veršovaný překlad Ferdinanda Stiebitze je ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942. Rozpravu jim věnoval Jan Vilikovský, Versus de passione S. Adalberti, Sborník filos. fakulty univ. Komenského v Bratislavě 6, 1929, č. 53; viz také poznámky Bohumila Ryby, LF 57, 1930, str. 392n.

O latinské hymnografii této doby psali: Dobroslav Orel, Hudební prvky svatováclavské (Svatováclavský sborník II, 3, 1937); Václav Chaloupecký, Prameny X. století legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile (Svatováclavský sborník II, 2, 1939); Antonín Škarka, Nové kapitoly ze staré české hymnologie, Sborník filologický 12, 1946; Václav Chaloupecký a Bohumil Ryba, Středověké legendy prokopské, 1953.

Počátky staročeského dramatu se zabývali zejména: Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954; Jan Máchal v rozpravě Staročeské velikonoční slavnosti dramatické, VKČSN 1906, a v monografii Staročeské skladby dramatické původu liturgického, 1908; Jan Vilikovský v statích K dějinám staročeského dramatu (sborník Hrst studií a vzpomínek prof. dru Ant. Beerovi, 1941) a Latinské kořeny staročeského dramatu (nyní v knize Písemnictví českého středověku, 1948).

Homilii Factum est vydal a pojednal o ní Václav Chaloupecký v knize Prameny X. století legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile (Svatováclavský sborník II, 2, 1939). Zastaralý překlad Josefa Truhláře (při edici Josefa Emlera ve FRB I, 1873) nahradil novým překladem Jaroslav Ludvíkovský (v souboru Na úsvitu křesťanství, 1942).

Opatovický homiliář vydal málo spolehlivě Ferdinand Hecht, Das Homiliar des Bischofs von Prag (Beiträge zur Geschichte Böhmens, Abteilung I, Band I, 1863). Opravy a doplňky otiskl Konstantin Miklík, Opatovský homiliář, Časopis katolického duchovenstva 72—74, 1931—1933. Karel Doskočil přeložil Šest kázání z homiliáře Opatovického, 1939.

O Jindřichu Zdíkovi a Robertu Olomouckém viz Václav Novotný, České dějiny I, 2, 1913 a I, 3, 1928 a Bertold Bretholz, Die „Compilatio super Cantica canticorum". Ein unbekanntes Werk des Olmützer Bischofs Robert, Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 10, 1906.

Glosy z Opatovického homiliáře vydal Adolf Patera, Staročeské glossy XIII. stol. v tak zvaném homiliáři Opatovickém, ČČM 54, 1880. — Glosy z Toulce sv. Bonaventury a poznámky Alberta Bohema otiskl Josef Truhlář, Dvě staročeské památky ze XIII. věku v Mnichově, ČČM 53, 1879.

Olomoucké glosy k Jeremiáši vydal Adolf Patera, Staročeské glossy XIII. století v kapitulní knihovně v Olomouci, ČČM 61, 1887. — Vídeňské glosy, objevené Janem Václavem Novákem, vydal Václav Flajšhans, Glossy české XIII. století, ČČM 75, 1901. O nich viz Friedrich Repp, Die alttschechischen Glossen der Hs 526 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien, Zeitschrift für slavische Philologie 26, 1958. — Glosy v Mater Verborum rozebrali a padělané od pravých rozeznali Adolf Patera a Antonín Baum v pojednání České

glossy a miniatury v „Mater verborum", ČČM 51, 1877. — Svatojiřské přípisky objevil a otiskl Josef Truhlář, České přípisky v chorální knize kláštera Svatojiřského, LF 6, 1879.

O všech těchto glosách i o jiných stručně pojednal a některé znovu vydal Václav Flajšhans v Nejstarších památkách jazyka i písemnictví českého, 1903, str. 66—72, 113n., 117n.

Biblickým překladům věnoval zevrubnou monografii Josef Vašica, Staročeské evangeliáře, 1931 (tam podrobná bibliografie). Znovu se k těmto otázkám vrátil v článcích Staročeský překlad bible (ročenka Chudým dětem 47 — Bible a český národ, 1935) a Bible v české kulturní tradici, Logos, časopis pro homiletiku a katechetiku 4, 1949. — Soustavně se studiem staročeské bible zabývá Vladimír Kyas, který své dosavadní zkoumání shrnul v stati Dobrovského třídění českých biblických rukopisů ve světle pramenů (v knize Josef Dobrovský 1753—1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození, 1953; tam i ostatní bibliografie).

Pro zanedbanou otázku staročeských žaltářů stále neztrácí svůj význam průkopnická studie Pavla Josefa Šafaříka, O nejstarších rukopisech českého žaltáře, Pojednání KČSN 1842.

Hlavní žaltáře jsou přístupny v těchto edicích: Adolf Patera vydal Glosovaný žaltář (Staročeské glossy v latinském žaltáři musejním XIII. století), ČČM 53, 1879; Musejní žaltář (Musejní zbytky staročeského Žaltáře asi z počátku XIV. století), ČČM 60, 1886; Žaltář Poděbradský, 1899; Žaltář Klementinský, 1890; Šafaříkův a Svatotomášský zbytek českého žaltáře ze XIV. století, ČČM 55, 1881. — Josef Truhlář vydal Truhlářův žaltář (Nový zlomek žaltáře českého ze XIV. století), LF 6, 1879, a Pasovský zlomek staročeského žaltáře v universitní knihovně Pražské, ČČM 52, 1878. — Jan Gebauer vydal Zlomky žaltáře Brněnského ze stol. XIV., LF 8, 1881, a Žaltář Wittenberský, 1880. — Eugen Rippl vydal Kapitulní žaltář (Der alttschechische Kapitelpsalter, 1928). — Viz také Václav Flajšhans, Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903, str. 75n. a 129n.

O písni Svatý Václave viz Zdeněk Nejedlý, Dějiny husitského zpěvu I, 1954, a Antonín Škarka, Nejstarší česká duchovní lyrika, 1949 (zde i bibliografie).

KOSMAS

O Kosmově životě jsme poučeni jenom skoupě, a to pokud sám něco prozradil o sobě ve svém díle. Narodil se někdy kolem roku 1045 a pocházel z české krve, ale nevíme, z které společenské vrstvy, ani kde se narodil. Nižšího vzdělání nabyl na pražské katedrální škole u sv. Víta, kde byl také zpěvákem na kůru. Svá studia dovršil pobytem v cizině na proslulé škole v Lutychu (Liège); tam se pod slavným matematikem mistrem Frankem (Franco), připomínaným jako její správce v letech 1047 až 1083, vzdělával hlavně v gramatice a dialektice. Po návratu do Čech setrvával ve službách pražského kostela u sv. Víta a stal se kanovníkem a později děkanem svatovítské kapituly. Pro své vzdělání a diplomatické schopnosti zachoval si přízeň biskupů, zejména Jaromíra-Gebharda (1068—1090). Diplomatickými cestami do Německa, severní Itálie, Slovenska a Uher rozšířil svůj obzor a vzdělání. Teprve roku 1099 byl v Ostřihomi vysvěcen na kněze. Jako většina tehdejších českých duchovních byl Kosmas ženat. S manželkou Božetěchou měl syna Jindřicha, který je snad totožný s olomouckým biskupem Zdíkem. Smrt zastihla Kosmu 21. října 1125 uprostřed literární práce.

Kosmas žije sice v literatuře jako autor jediného díla, Chronica Boëmorum (Kronika Čechů, Česká kronika), ale není nemožné a ani nepravděpodobné, že to není jeho literární prvotina. Přímo s jeho jménem se však už žádná jiná literární práce nezachovala a z anonymně zachovaných literárních památek lze mu těžko některou přisoudit nesporně. Někteří badatelé pomýšleli na příklad na Kosmu jako na autora veršované legendy zvané Versus de passione sancti Adalberti (Verše o utrpení sv. Vojtěcha)[1] anebo mu přisuzovali některé kázání o českých světcích z Opatovického homiliáře[2] nebo krátký přídavek v jednom rukopise svatováclavské legendy Gumpoldovy[3], totiž zmínku o některých českých událostech z roku 1091.

Kosmova latinská Chronica Boëmorum je odrazem úspěchů, jakých tehdy dosáhl v našich zemích feudální řád, jemuž Kosmas horlivě sloužil. Bylo to především upevnění českého státu pod přemyslovskou dynastií a vzestup jeho mezinárodního významu po stránce hospodářské a politické v 11. století, ale byla to také zároveň vítězství, jakých tehdy dosáhla česká církev ve spolupráci a s podporou moci světské a která Kosmas, odchovanec západní latinské kultury, musel uvítat s uspokojením: vítězství nad pohanstvím, jehož přežitky, udržující se houževnatě ještě v té době mezi vesničany, byly

[1] Srov. str. 64—65.
[2] Srov. str. 66.
[3] Srov. str. 53.

podle mínění Kosmova vymýceny, a nad slovanskou liturgií, která byla tehdy papežem Řehořem VII. roku 1080 definitivně u nás zakázána a zrušením Sázavského kláštera roku 1096 zbavena své poslední opory. Obojí toto vítězství bylo ovšem vítězstvím vládnoucí třídy nad posledními posicemi, o které se mohl opírat odpor lidových mas a ohrožovat upevňující se feudální řád. Pro českou církev stalo se pak toto vítězství zároveň posilou a nadějí, že se pro ni vítězně rozhodne také nastoupený zápas s mocí světskou o vymanění z poručí světských feudálů, především panovníka. O to tehdy také v mezinárodním měřítku usilovalo papežství, které zejména za Řehoře VII. (1073—1085) začalo uplatňovat nároky na světovládu a hlásat jednak naprostou církevní autonomii, jednak podřízenost světských vládců a feudálů papeži, takže by se měli stát vlastně papežskými vasaly. Z takových hledisek posuzoval také Kosmas české dějiny a interpretoval jednotlivé historické události, jak dokazuje už sám jejich výběr i stavba celého díla, která sice zřejmě směřuje k oslavě obou vůdčích složek feudalismu, světské i církevní, ale přece církevní složky především. Dílo Kosmovo je tedy výrazem ideologie vítězné latinské církve, representované u nás tehdy pražským biskupstvím, vlivným hospodářsky i politicky, jehož zájmům Kosmas sloužil jako diplomat, i svatovítskou kapitulou, kde se Kosmas stal kanovníkem a děkanem. Je sice tendenční a nespravedlivé k panovníkům (na příklad k Vratislavovi II.) a k těm, kteří se rozcházeli s politikou Kosmových chlebodárců (zejména biskupa Jaromíra), je sice zaujato proti slovanské liturgii, takže vymýtilo každou zmínku o její existenci na naší půdě, tedy i zprávy o osudech Sázavského kláštera a o životě sv. Prokopa, ale přece je orientováno národně a pokrokově. Pokrokově už tím, že hájilo a propagovalo feudální řád, a to jak posílení a upevnění moci panovnické, tak církevní, tedy společenské síly, které tehdy napomáhaly rozvoji nových ekonomických vztahů a usnadňovaly lidu dosáhnout za lepších životních podmínek vyšší hospodářské i kulturní úrovně nežli v době předfeudální.

Kosmas je u nás první, kdo do svého dějepiseckého zájmu zahrnul po vzoru antických římských dějepisců i jejich středověkých napodobitelů *děje a osudy celého národa* a všech jeho generací od nejstarších mythických dob až po přítomnost, takže vymanil českou historiografii z jejích úzkých zájmů místních a osobních a povýšil ji na učitelku celého národa. Jako příslušník privilegované vrstvy feudální zajímal se ovšem hlavně o osudy této vrstvy a jejích příslušníků nebo služebníků, ale nepřezíral lid. Právě nějací starci z lidu, nějací prostí lidoví vypravěči byli jeho zpravodaji pro mythickou dobu pohanského pravěku, z něhož nejsou zachovány písemné prameny. Navázáním na tuto lidovou ústní slovesnost („senum fabulosa relatio“, to je bájivé podání starců), kterou ovšem nepřekládal věrně, ale literárně zpracovával a stylisoval podle vkusu tehdejších vzdělanců, odchovanců a ctitelů antické starořímské literatury, ukázal Kosmas na tyto přezírané prameny literárního tvoření, oslavil

tvůrčí sílu bezprávného lidu a leckde přejal z jeho výtvorů i protipanské, protifeudální názory, např. v pověsti o Přemyslovi[4].

Kosmas sice nemohl svou Kroniku, kterou psal po částech (po nějakých předchozích náběžích soustavněji teprve od roku 1119), podrobit konečné redakci, uvázl na samém počátku knihy čtvrté (začátek vlády Soběslava I. roku 1125), ale přece vytvořil dílo jednotné ve smyslu té metody, jakou si zvolil, metody, která sleduje události více chronologicky nežli pragmaticky, v jejich příčinných vztazích. Proto také Kosmovo rozdělení Kroniky na tři díly, a tím vlastně také českých dějin na tři epochy (od pravěku do nastolení Břetislava I. a smrti knížete Jaromíra roku 1038; do smrti krále Vratislava II., vlastně nevýznamného knížete Konráda Brněnského, roku 1092; do smrti knížete Vladislava I. roku 1125) je mechanické, nevyplývá z nějakých historických periodisačních hledisek.

Kosmova kronika je vynikající projev středověkého dějepisectví, a to dějepisectví zaměřeného monograficky na jediný úsek světových dějin, na dějiny obyvatelů Čech a především na osudy české dynastie přemyslovské a české hierarchie bez ohledu na její národnostní původ. Ačkoliv byl duchovním, všímal si Kosmas i dějin církve, representované papežstvím, jenom v rámci dějin českých a mlčí o takových událostech, jako byla roztržka mezi církví západní a východní roku 1054 nebo reformní snahy Řehoře VII. a jeho nástupců. Jenom v rámci českých příběhů zabočil někde také do dějin sousední Moravy, Polska, Uher nebo Německé říše.

Dílo Kosmovo se přidržuje ustálených zvyklostí středověké historiografie, např. hned na počátku Kroniky, když odvozuje původ českého národa od jednoho ze sedmdesáti dvou mužů, kteří se rozptýlili po světě, když bůh zmátl jejich jazyky při stavbě babylónské věže. Připomínkou této biblické báje začínají mu vlastně dějiny českého národa. Kosmas jim ještě předesílá stručnou, ale výstižnou a básnickou charakteristiku zeměpisné polohy Čech, které podle starších geografických názorů umisťuje do široké oblasti Germánie, a zmiňuje se o idylických přírodních poměrech české země v pravěku, kdy sice Čechy oplývaly přírodním bohatstvím, ale nebyly ještě osídleny, poněvadž podle přesvědčení Kosmova první, kdo v těchto pustinách „prvá zařídil sídla, prvá založil obydlí" a začal tuto zemi vzdělávat, byl kmen Čechů.

Podle stylistických pravidel své doby, v nichž asi doznívají tradice římských klasiků (zejména připomínají historika Sallustia[5]), opatřil Kosmas každou

[4] Svým zájmem o starobylé kmenové pověsti žijící v lidové ústní slovesnosti není sice Kosmas v středověké historické literatuře zjevem ojedinělým, ale přece ne zase běžným. — O takové pověsti se zajímali a zaznamenávali je ve svých kronikách např. Řehoř Tourský († 594), dějepisec Franků, Pavel Diaconus († 799), historik Langobardů, Widukind († po 973), kronikář Sasů aj.

[5] Gaius Sallustius Crispus (asi 86—35 př. n. l.), významný římský dějepisec, autor historických monografií, zejména o spiknutí Catilinově a o válce s Iugurtou.

knihu zvláštní předmluvou, promíšenou zpravidla též moralistními a filosofickými úvahami. Prvou knihu věnoval arciknězi mistru Gervasiovi, snad představenému svatovítské katedrální školy, druhou pak, spolu s dřívější první, připsal břevnovskému opatu Klimentovi; třetí předmluva, adresovaná čtenářům, uvažuje o tom, zdali historik může a má psát o současných událostech, neboť podle svého původního plánu chtěl Kosmas své dílo skončit smrtí krále Vratislava II. roku 1092, obávaje se líčit další, čerstvou přítomnost. Snad jenom pro tuto třetí knihu určil původně Kosmas věnování mělnickému proboštu Šebíři (Severus), které se pak octlo v záhlaví celé kroniky. V předmluvě k čtvrté knize se humorně obrací k Muse a rozpomíná se na šťastné chvíle svých lutyšských studií a na svého oblíbeného učitele, matematika mistra Franca. Stylistická pravidla, která si Kosmas osvojil na školách, vynutila mu sice v těchto předmluvách tóny pokorného přiznání vlastní nedostatečnosti a ironické poznámky o vlastní literární neschopnosti, ale přece v tomto konvenčním podceňování vlastní práce probleskuje vědomí, že vytvořil dílo, které má hodnoty jako dílo naukového písemnictví i hodnoty umělecké.

Moderní vědecká kritika zdůrazňuje sice v díle Kosmově mnohé přednosti, ale nemůže zároveň zastírat jeho vady. Odhaluje nespolehlivost v chronologii, nesprávnosti v osobních datech a také heuristické nedostatky, přestože Kosmas prameny pilně sbíral a také třídil. Mezi svými prameny rozeznává tyto skupiny: 1. „senum fabulosa relatio" (tj. bájivé podání starců), pramen nejstarších pověstí z doby pohanské, o nichž sám Kosmas ponechává čtenáři rozhodnout, zdali jsou „facta an ficta" (tj. zda se vskutku staly nebo jsou smyšleny); 2. „vera fidelium relatio", to je pravdivé zprávy hodnověrných lidí, v nichž opět rozlišuje „visa" a „audita", totiž čeho byl sám očitým svědkem a o čem jenom slyšel. Mezi „visa" jistě zahrnuje také své písemné prameny, z nichž některé připomíná, ale jiné zamlčuje, i když z nich přejímá, např. oblíbenou kroniku bavorského kronikáře Reginona (opat kláštera Prüm v Trevírsku, † 915) a jeho pokračovatele. Jako horlivý čtenář zajímal se patrně také o literární tvorbu soudobou, hlavně asi dějepiseckou, pokud to ovšem dovolovalo rukopisné šíření literárních děl. Je proto pravděpodobné, že poznal také první významnější dílo polského dějepisectví, latinskou kroniku, kterou na počest knížete Boleslava III. Křivoústého (1085—1138) složil o nějaký rok dříve nežli Kosmas svou Kroniku tak zvaný Gallus-Anonymus (snad v letech 1110 až 1117), a že se s ní ve svém díle nějak vyrovnal, pokud se dotýkala českých dějin a vztahů mezi Čechy a Poláky.

Z připomenutých pramenů jsou to především asi ty, které mu poskytl kapitulní archiv a knihovna, a to listiny i práce analistické a historiografické (např. privilegium moravské církve, privilegium pražského biskupství, privilegium kostela sv. Jiří, Krátké dějiny Moravy a Čech) a legendy (např. nějaký

Život a umučení sv. Václava, nejspíš legenda Crescente fide a Kristiánova, Oslava umučení sv. Václava a Život a umučení sv. Vojtěcha, nejspíše Canapariův nebo Versus). Ale Kosmova nechuť uvádět věci známé a zároveň i stylistické pravidlo neopakovat ani sebe, ani dostupné prameny, způsobily, že o některých událostech pomlčel a spokojil se jenom odkazem na běžné prameny. Tím nás bohužel ochudil, neboť některé z těchto pramenů se nedochovaly (např. privilegium moravské církve a kostela sv. Jiří, Krátké dějiny Moravy a Čech), jiné se pro nás stávají spornými, protože Kosmas je uvádí a vyčerpává jenom neúplně a nepřesně (např. legendy o sv. Václavu a Vojtěchu).

V jeho díle se vyskytnou též nepřípustné hypotézy a konstrukce a dokonce i falsa, mezi nimiž je např. zakládací listina pražského biskupství od papeže Jana XIII. s neskrývaným výpadem proti slovanské liturgii[6]. Není to snad padělek vyrobený přímo Kosmou, ale Kosmas se ho rád chopil. To však už souvisí s jiným rysem Kosmovy povahy i dějepisecké činnosti, že totiž nedovedl v sobě potlačit subjektivní nechuti anebo sympatie k některým osobám a věcem. Je příliš člověkem své doby, své církve, ba přímo pražské kapituly, a tyto zájmy stavovské a osobní povyšuje na kritické měřítko celé minulé i přítomné doby. Píše tedy „cum ira et cum studio".

Moderní bádání, a vlastně již stará doba, odkryla také na mnohých místech nespolehlivost Kosmovu v chronologii, chybné datování událostí, u nichž se přesné časové údaje začínají teprve prvním historickým knížetem Bořivojem, a zjistila nesprávnosti v osobních datech, zejména u cizích panovníků. Ovšem leckterý tento poklesek lze omluvit chybami opisovačskými a písařskými, nepřehledností a snadnou záměnou latinských číslic apod. Zároveň však musí kritik Kosmův uznat jeho nesporné nadání historické, jeho třídicí a rozlišovací smysl, s jakým dovedl odhadnout a označit spolehlivost a hodnověrnost svých pramenů. Kosmas podržel sice kronikářský způsob vyprávět události v pořadí jednotlivých let a dnů, někde ovšem vynechávaje léta, o nichž neměl zpráv, zejména v nejstarších obdobích, skrovných na přesnější zprávy, výjimečně, nejspíš z pohnutek tendenčních, též později (např. osmiletí 1074 až 1081), ale dovedl toto kronikářské podání oživit a nejednou učinit přímo napínavým svým smyslem pro komposici vyprávěných příběhů a svým uměním slohovým a vypravěčským.

Kosmas je mistrným vypravěčem. Vypravěčskému cíli podřizuje často i historickou skutečnost, a proto ji stylisuje a dramatisuje, zejména pomocí dialogů, podle komposičních pravidel, jak se tomu naučil zejména u římských historiků Sallustia a Livia, ale též četbou středověké historiografie, např. Reginona Prümského, Jana Canaparia, Gumpolda. Vypravěčské umění a především sloh si Kosmas osvojil na školách, zejména v Lutychu, i vlastní

[6] I, 22.

četbou, a to římských klasiků, starokřesťanských básníků a církevních spisovatelů a bible. Ovšem to množství citátů a ohlasů z římského písemnictví,[7] ze starokřesťanských básníků[8] a z křesťanských filosofů a theologů[9] neznamená ještě, že si Kosmas všechnu tuto moudrost a učenost osvojil četbou těchto autorů a jejich spisů. Mnohé z nich poznával jenom při školním vyučování gramatice, dialektice a rétorice jako příklady a doklady pro přednášené učivo a jako vhodná okřídlená slova a úsloví anebo se s nimi seznamoval v chrestomatiích[10] z antických autorů i v komentářích k nim a v jiných pomůckách, jakých měl středověk dostatečnou zásobu. Těchto citátů a výroků dovedl však obratně užívat anebo je parafrázovat, rozvíjet a skládat v nové souvislosti a sestavy. Tím si vytvořil Kosmas, přiklánějící se k zásadám literární školy lutyšské, zvláštní sloh, v němž se staré citáty v novém kontextu stávají zejména pro znalce klasické literatury římské a pro znalce bible zvláštní stylistickou pochoutkou. Živým příkladem, který táhl Kosmu k takovému slohu, byl sám jeho oblíbený učitel mistr Franco. Kosmas však nepřejímal jenom z básníků, nýbrž i z prozaiků, zejména z Reginona a z Canaparia, dokonce celá delší místa.

S oblibou užíval Kosmas slov básnických (poetismů), vzácných i hledaných, učeneckých, hojných epitet, přirovnání a metafor, často opět s názvuky na antickou mythologii a literaturu, nevyhýbal se ani slovním hříčkám, kořenil řeč příslovími, pořekadly, uchyloval se k frázím kuriálního stylu[11]. Typickým znakem Kosmova slohu je záliba pro zvukové a rytmické uspořádání slov a vět. Projevuje se to předně členěním textu v kóla, to je v kratší úseky zdůrazňované na konci rytmicky a zároveň rýmy nebo asonancemi, takže vzniká rýmovaná próza; dále větnými klausulemi (rytmickými závěry vět), které se vyvinuly hlavně v listinném stylu papežské kanceláře a byly napodobovány i ve středověké literární próze, a konečně přímo užitím veršů: v Kronice je přes 200 daktylských hexametrů, většinou leoninských, a několik pentametrů, snad neúmyslných. Umělý sloh literární školy lutyšské, který si Kosmas osvojil za studií, byl ovšem módním slohem jeho mládí, ale v době, kdy skládal svou Kroniku, působil už poněkud starožitně, vyžíval se a vymíral zároveň s pokolením, k němuž náležel Kosmas a jeho přátelé.

Přes to, že Kosmas vložil do svého díla tolik knižních citátů a ohlasů, nebyl člověk uzavřený do knih a před životem. Zajímal se o přírodu a všímal si přírodních úkazů, které ovšem nejednou chápal a vykládal pověrečně jako předzvěst lidských a dějinných osudů. Cestami po vlasti seznámil se

[7] Především z Vergilia, Horatia, Ovidia, Lucana, Persia, Statia, Iuvenala, Terentia, Phaedra, Catonových Distich.
[8] Např. Sedulia, Prudentia, Paulina Nolana.
[9] Např. Boëthia, sv. Augustina, Jeronýma, Řehoře.
[10] To jsou výbory četby ze spisovatelů podobné našim čítankám.
[11] *Kuriální styl* je sloh listin v kanceláři papežského dvora (kurie).

s jejími přírodními poměry, zajímal se o starožitnosti a o památky na dávné doby a osoby a připomínal je, např. hrady Krakov, Tetín, Děvín, Libušín, Vlastislav, Přemyslovo pole u Stadic, Přemyslovy lýkové střevíce chované na Vyšehradě, Kazinu a Tyrovu mohylu, Durynkovu olši. Když pak navštívil Slovensko a slyšel tam v podání nějakého maďarského zpravodaje lidové slovenské pověsti o králi Svatoplukovi, rovněž je neopomněl zaznamenat ve své Kronice.[12] Ze zájmu o hudbu a zpěv zmiňuje se např. také o písni Hospodine, pomiluj ny[13]. Má postřeh pro detail a dovede i s vypůjčenými reminiscencemi a výrazovými prostředky názorně vykreslit výjev a živou situaci. Jako kněz rád vypravuje o zázračných příhodách, zejména takových, které napomáhají kultu domácích světců nebo posilňují význam a vážnost duchovního stavu a mohou mu prospět také hospodářsky[14].

Podle svých historiografických vzorů oživuje Kosmas vyprávěné příběhy napořád přímou řečí, jinde zase vymýšlí dopisy a snad i náhrobní nápis (kněžny Hemmy). I když někde mohou být tyto řečnické projevy ohlasem skutečnosti, v podání Kosmově jsou jeho vlastními výtvory anebo literárními parafrázemi, jak dokazuje také styl těchto projevů. Typická pro Kosmu je také záliba v přímých charakteristikách, v kratších povahopisech významnějších osob, především panovníků, biskupů a vynikajících duchovních. V těchto portrétech nejednou vychází z tělesné charakteristiky, od níž pak přechází k duševním vlastnostem a k jednání a chování charakterisované osoby.

Kosmas vypravuje s epickou šíří a bezstarostně odbočí od hlavního děje, aby podal vtipnou anekdotu, někdy i rozpustilého a kluzkého obsahu, jako je např. příběh (ostatně nehistorický) o nezdařeném sňatku Matyldy Toskánské s bavorským vévodou Velfem[15]. Vyprávěné události rád glosuje a prokládá filosofickými a mravními úvahami, které nejednou vkládá přímo do úst historických osob. Didaktik a zároveň ctitel vtipných vyprávění se hlásí připomínkami zvířecích ezopských bajek[16], čerpaných ovšem ze středověkých literárních úprav a ne ještě z nějaké lidové tradice.

Ačkoli byl knězem, nejeví se jako škarohlíd ani jako asketa dotčený reformními ideály a proudy, jaké tehdy vycházely z burgundského kláštera Cluny. Nezachovával celibát a kněžské svěcení přijal až v čtyřiapadesátém roce svého života; více nežli duchovním byl člověkem, který miloval život v celé jeho šíři, s jeho přednostmi i vadami, a proto se nad nimi nepohoršoval a dovedl se jim smířlivě a s pochopením usmát. Viděl a uvědomoval si také rozpory, stíny i krutosti feudálního společenského řádu a dovedl je vylíčit často názorně a drasticky, jako např. surovosti válečných akcí a zápasů o trůn, nebo neupřím-

[12] I, 14.
[13] II, 14.
[14] I, 37; II, 36, 47; III, 11.
[15] II, 32.
[16] I, 4, 5; II, 43.

nost, zištnost i podvodnost kněžského stavu, hlavně vyšší hierarchie; chápal to však jako nutné zlo, s kterým se nutno smířit a podle něhož je nutno se v životě zařídit. Proto Kosmas líčí tyto vady a nešvary upřímně a nezamlčuje je, neomlouvá ani nepřikrášluje, i když je prozrazuje na své příznivce a chlebodárce, přátele a osoby stavovsky blízké. Zdá se, že právě směšnost a humornost nějaké životní situace, v níž se projevily takové nedostatky společenského řádu nebo osobního charakteru, a to většinou u osob společensky vysoko postavených, rozhodla o tom, že je Kosmas ve své Kronice uvedl, aby čtenáře pobavil a rozesmál[17]. Přecenili bychom takové příběhy a anekdoty, kdybychom v nich hledali něco víc, dokonce společenskou satiru nebo kritiku.

Ani latinská výchova, ani úspěšná církevní kariéra neodcizila Kosmu lidu s kterým se nestýkal jistě jenom ze svých úředních povinností, nýbrž ze skutečného zájmu o jeho život. Jeho řečí ostatně sám doma v rodině mluvil a pozorně se do ní zaposlouchal, stejně jako do jeho prastarých přísloví a pořekadel i do jeho filosofie. Ovšem jako vzdělanec své doby uměl a mohl se literárně vyjadřovat jenom latinsky; psal ostatně především pro duchovenstvo. Kosmas myslil a cítil česky a upřímně vlastenecky. Byl stoupencem přemyslovské státní politiky, která měla tehdy význam pokrokový: ideálem mu byly Čechy sjednocené pod přemyslovskou dynastií, zbavené státních rozvratníků a škůdců, ať jimi byli Vršovci, nebo členové panovnické rodiny, kteří chtěli rozbíjet jednotu státu pro osobní zájmy a sobecké choutky. Do tohoto politického plánu zahrnul i Moravu a nesouhlasil proto, aby se uvolnil její svazek s Čechami ať po stránce církevní, nebo světské politiky.

Kosmas byl zaujat proti židům a národnostem, s kterými české země sousedily, nejvíce proti Němcům a Polákům. S chutí proto vypravuje o židovských pogromech, jimiž se obohacovali čeští panovníci, a též o polských, uherských a především německých nezdarech v české politice, jako např. o porážce vojska císaře Jindřicha III. roku 1040, o vyhnání všech Němců z Čech, když nastoupil Spytihněv roku 1055, o rázném odmítnutí Němce Lance, kterého chtěl mít Vratislav biskupem. Právě příběh o Lancovi[18], který se stal Kosmovi vítanou záminkou k vášnivé obraně nároků a práv domácího duchovenstva proti vysokým církevním hodnostářům cizího, německého původu, ukazuje, že Kosmovo protiněmecké zaujetí vyvěrá také z hospodářských podmínek tehdejšího života u nás, že se tu už projevuje řevnivost feudálů domácích na cizí, s nimiž by se měli nebo museli dělit o své majetky a zisky. Přes tuto národnostní nevraživost, vyvěrající z feudálního patriotismu, nebyl však Kosmas slepě stranický k cizincům a uznával jejich dobré osobní vlastnosti, i když je pokládal za národnostní nebo stavovské nepřátele a konkurenty; chválí např. pražské

[17] II, 14, 25, 27, 32, 33; III, 62.
[18] II, 22, 23.

biskupy původem Němce, např. Dětmara († 982) a Thiddaga († 1017), kteří ovšem znali slovanský jazyk, i jejich nástupce a jiné kněžské hodnostáře.

Feudální patriotismus je také příčinou, že se u Kosmy a u příslušníků jeho vrstvy nevyvinulo ještě povědomí slovanské sounáležitosti a ani se ještě necítila nutnost společné slovanské politiky. Srovnáním se soudobým ruským letopiscem mnichem Nestorem, který byl odchován církevněslovanskou osvětou a literaturou a psal slovanským jazykem a u něhož se právě přihlašuje dosti silné slovanské povědomí, uvědomujeme si zároveň, jak Kosmovi bránila dojít k podobnému stanovisku také jeho latinská výchova a západní kulturní i politická orientace, kdežto u Nestora už samo slovanské písemnictví, spojující ještě v té době společným literárním jazykem rozličné slovanské národnosti, muselo vést k jakémusi povědomí o slovanské příbuznosti a jednotě.

Avšak Kosmas nejen česky cítil, nýbrž také česky myslil, i když dával svým myšlenkám bohatou latinskou formu jazykovou. Tuto českost dosvědčují v jeho díle hojná bohemika, zejména vlastní jména, která Kosmas i v latinském kontextu náležitě česky vyjadřuje a skloňuje, i připomínky vhodných přísloví a úsloví, která ovšem musel překládat a parafrázovat, aby jim latiníci cizinci porozuměli. Připomíná např. tato pořekadla a přísloví, obvyklá mezi lidem: „Illud nec ipsa potest recuperare Kazi" (to nedovede ani Kazi navrátit), když se něco ztratilo a není naděje, že se to opět získá; „sicut vulgo dicitur: Duo catti uno sacco capti insimul esse non possunt" (jak se obecně říká: Dva kocouři do jednoho pytle chycení pohromadě býti nemohou); „quis enim ignorat, quod camisia propior sit corpori quam tunica?" (kdopak by nevěděl, že je košile tělu bližší než kabát?). Jinde zase myslí česky, když píše: „calix ... duas... habuit ansas, quod nos vulgo dicimus aures", tedy „kalich měl dvě držadla, nebo, jak obecně říkáme, ucha"; „per preruptam viam, quod vulgo dicitur per caudam urbis", to je „po příkré cestě, kde se obecně říká na opyši (ocasu, ohonu) hradu".

Cenu díla Kosmova poznala již jeho doba a také budoucí pokolení ji uznávala. Vnějším svědectvím o jeho stálé životnosti je patnáct dochovaných rukopisů a tři zlomky i devatero vydání původního textu tiskem, počínajíc rokem 1602, kdy kronika vyšla po prvé péčí německého učence Marquarda Frehera.

Pro nás Čechy má dílo Kosmovo podobný význam jako např. pro Franky Historia Francorum Řehoře Tourského († 594), pro Langobardy Historia Longobardorum Pavla Diacona († 799), pro Rusy staroruská Povest' vremennych let mnicha Nestora, s prací Kosmovou současná, anebo pro Poláky mnohem mladší Historia Polonica polského dějepisce Jana Długosze (1415—1480).

Právem byl Kosmas obrazně označen za „skutečného Hérodota své země", a to Františkem Palackým, který věnoval Kosmovu dílu první důkladnější kritický rozbor ve svém památném díle Würdigung der alten böhmischen Ge-

schichtsschreiber, 1830 (Ocenění starých českých dějepisců). Kosmas má totiž pro český dějepis stejně zakladatelský, epochální význam jako pro starořeckou historiografii Hérodot (asi 485—425), kterého už starověk ozdobil čestným názvem „otec historie" a na kterého upomíná Kosmas také jinými vlastnostmi svého díla, hlavně zájmem o pravěké dějiny svého národa, jak se obrážejí v lidových pověstech a tradicích, i tím, že chápal práci historikovu a jeho literární dílo nejen jako projev písemnictví naukového, nýbrž i jako projev činnosti umělecké, a že dal podnět a příklad k dalšímu dějepisnému bádání a spisování.

Nejdůležitější vydání latinského textu Kosmovy kroniky pořídil (po vydání Josefa Emlera ve FRB II, 1874) Berthold Bretholz, Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, Berlin 1923 (v Monumenta Germaniae historica, Nova series, tomus II); kritické připomínky k této edici napsali Václav Novotný, ČMM 48, 1924, str. 250n., Gustav Friedrich, ČČH 30, 1924, str. 337n., a Václav Hrubý, Na okraj nového vydání Kosmovy kroniky, ČMM 49, 1925.

Český překlad pořídil Václav Vladivoj Tomek (vyšel při vydání ve FRB a pak samostatně v knize Kosmův letopis český s pokračováními kanovníka Vyšehradského a mnicha Sázavského, 1882) a po něm nově Karel Hrdina, Kosmova Kronika česká, 1929 (3. vydání 1950).

Literaturu zaznamenávají: Čeněk Zíbrt, Bibliografie české historie 2, 1902, č. 2223n.; Václav Novotný, České dějiny I, 2, 1913, str. 745, 746n.; Jan Jakubec, Dějiny literatury české I, 1929, str. 47n.; Josef Klik, Bibliografie vědecké práce o české minulosti za posledních čtyřicet let, 1935, str. 43, č. 430; Jaroslav Charvát v Díle Františka Palackého I, 1941, str. 104n.; Bibliografie české historie za léta 1937—1941 (sestavila Stanislava Jonášová-Hájková), 1951, str. 46, č. 839, 840.

Z novějších prací uvádíme: Antonín Kolář, Kosmovy vztahy k antice, Sborník filosofické fakulty university Komenského III, 1925, č. 28; Václav Flajšhans, Naše nejstarší jména osobní, Naše řeč 10, 1926; Jan Vilikovský, Několik poznámek ke Kosmovi, ČČH 34, 1928; týž, Versus de passione S. Adalberti, Sborník filos. fak. univ. Komenského VI, 1929, č. 53; k tomu Bohumil Ryba, LF 57, 1930, str. 392n.; týž, Kosmova vědomá nevědomost, ČMM 54, 1930; Max Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III, 1931, str. 461 až 466; Rudolf Urbánek, Legenda tzv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských a václavských a její autor I—II, 1947—1948 (heslo Kosmas v rejstříku II, str. 457); Václav Richter, Rodiče Jindřicha Zdika, ČMM 69, 1950; První pokračovatelé Kosmovi (k vydání připravil, doslovem a poznámkami doprovodil Karel Hrdina, úvod napsal Zdeněk Fiala), 1950; Zdeněk Nejedlý, Staré pověsti české jako historický pramen, 1953; F. M. Bartoš, Kosmas a Gallus. Čech a Lech (Česko - polský sborník vědeckých prací 1, 1955); týž, Nejstarší kronika polská a její český původ, VČA 61, 1952; týž, Betlémská kaple a kronikář Kosmas, Křesťanská revue 25, 1958; Antonín Škarka, Kosmas, Česká literatura 5, 1957; Maria Wojciechowska, Ze studiów nad rękopisami Kosmasa, Sborník historický 5, 1957.